

© **В. І. Ворніков**

6. Дудар Н.П., Филипович Л.О. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади / Н.П. Дудар, Л.О. Филипович. – К.: Наук. думка, 2000. – 132 с.
7. Історія релігій в Україні: у 10-ти т. За ред. проф. А. Колодного (голова) та ін. / Нові релігії України. – Т. 8. – Київ, 2010. – 828 с.
8. Козловський І.К. Духовно-релігійне відродження українського суспільства: реалії сьогодення / І. К. Козловський // Схід. – 3 (2000). – С. 68.
9. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р.М. Мертон. – Киев: Институт социологии // Социс. – 6 (1992). – С. 88-91.
10. Релігія і суспільство в Україні // Людина і світ. – 3 (2002). – С. 38.
11. Феофанов К.А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии / К.А. Феофанов // Социологические исследования. – 5 (1992). – С. 88-92.
12. Яхьяев М.Я. Религиозный фанатизм как социально-исторический феномен / М.Я. Яхьяев. – Махачкала: Изд-во ДГУ, 2006. – 367 с.

УДК: 124.5 + 165.0 + 100.7

В. І. Ворніков - кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського», м. Одеса

КОНВЕНЦИОНАЛЬНОСТЬ СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА: ЛИЧНОСТНЫЙ АСПЕКТ

В данной статье сделана попытка создания представления о социальном институте как регламентирующей структуре жизнедеятельности. На основании деятельностного подхода проанализирована образная сущность взаимоотношений в обществе. Обоснована мысль о конвенциональных факторах становления социального института, которые проистекают из уникальности образно-творческой деятельности личности.

Ключевые слова: общество, социальный институт, деятельность, взаимоотношения, личность, конвенциональность.

КОНВЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ: ОСОБИСТІСНИЙ АСПЕКТ

В даній статті зроблено спробу відтворити уяву про соціальний інститут як регламентуючу соціальну структуру життєдіяльності. На засадах діяльнісного підходу проаналізована образна сутність взаємовідносин в суспільстві. Обґрунтована думка про конвенціональні чинники становлення соціального інституту, які пролягають через унікальність індивідуальної образно-творчої діяльності особистості.

Ключові слова: суспільство, соціальний інститут, діяльність, взаємовідносини, особистість, конвенціональність.

CONVENTIONALITY OF SOCIAL INSTITUTION: PERSONALITY ASPECT

This article attempts to recreate the idea of a social institution as a regulating social structure of life. On the basis of the activity approach, a figurative nature of interrelationship in society is analyzed. The idea of conventional factors of a social institution formation is determined, these factors run through the unique individual image and creative activity of a person.

Keywords: society, social institution, activity, interrelationship, personality, conventionality.

Актуальність. Осмислення природи та сутності існування концептуальних засад суспільного життя, викликає необхідність перегляду теоретичних позицій і концепцій щодо розуміння ролі соціальних інститутів в механізмах соціального руху, шляхів закріплення, відтворення та поновлення

/ історичних / інституційних взаємовідносин, де суттєвими є особистісні можливості людини у сучасному інституційному просторі суспільства.

Актуальність поставленої до розгляду проблеми виходить із того, що розглядаючи соціальний інститут, в першу чергу виявлять зовнішні чинники його створення та становлення, функціонування, але внутрішні чинники – індивідуальні та особистісні аспекти залишаються актуальними до осмислення і на сьогодні.

Але так як самі взаємовідношення в суспільстві є діяльністю на всіх рівнях, в основі якої є певний образ – стиль життя, який створює особистість на своїх унікальних індивідуальних засадах вільної творчості буття, і через образи проявляється і соціальний інститут, то можливо створити уявлення про те, що суттєво визначає та ідентифікує соціальний інститут – рівень конвенціональних взаємовідносин.

Враховуючи багатовимірність даного предмету дослідження, доцільно виправданим вважаємо підхід з позицій комплексного аналізу, що включає вияснення соціально-філософських аспектів конвенціональних засад соціального інституту.

Ступінь розробленості проблеми. Поставлена до розгляду проблема викликала необхідність звернення до різноманітних досліджень, які розкривають загальне, особливе та одиначне або сприяють виявленню певних часток проблеми:

– визначення сутності соціальних інститутів в державі В. Абендрота, Г. Брауна, В. Дарендорфа, Г. Еренберга, Л. Ерхарда, К. Ленка, Н. Лумана та інших;

– концепцій соціального розвитку Ш. Ейзеншандта, А. Етціоні, Д. Лернера, Дж. Мура, Т. Парсонса та інших;

– основних положень про соціальний розвиток в політології Г. Алмонда, Л. Біднера, С. Верби, Л. Пая, С. Хантінгтона та інших;

– досліджень із проблем досягнення і гармонійного поєднання основних компонентів постсучасного суспільства І. Антоновича, Ю. Ірхіна, С. Катаєва, В. Королька, В. Козловського, В. Личковах, В. Лук'янця, В. Мілецького, Ю. Морозова, О. Соболя, В. Танчера, В. Федотової, Ю. Яковця та інших;

– досліджень про сутність співробітництва, довіри, солідарності і справедливості Ф. Гайєка, Е. Геллнера, Е. Макінтайра, Дж. Макліна, Р. Нізбета, Ч. Тейлора, А. Селігмана та інших.

В загальному вигляді можливо виявити, що в дослідженнях розкривається, перш за все, феноменологічна сторона такої складної структури, якою є соціальний інститут. Виявляючи засоби створення соціальної діяльності і комунікації, дослідниками не відтворюється особистісна компонента як образно-стильова характеристика соціальних взаємовідношень, від чого не створюється об'єктивна уява про конвенціональні засади соціального інституту.

Недостатньо висвітлені частини проблеми. В даній статті зроблено спробу відтворити уяву про соціальний інститут саме як конвенціональну структуру, де проявляються сутнісні джерела становлення і функціонування соціального інституту, які пролягають через унікальність індивідуальної та соціальної образно-творчої діяльності особистості.

Метою даного дослідження є розкриття сутнісних характеристик соціального інституту. На засадах діяльнісного підходу проаналізувати образну сутність взаємовідношень в суспільстві. Обґрунтувати конвенціональність засад функціонування соціального інституту в особистісному аспекті.

Гіпотезою дослідження вважаємо, що визначення конвенціональних критеріїв соціального інституту через образну діяльність особистості дасть можливість уявлення і про соціокультурний розвиток суспільства взагалі.

Основний зміст. Системні характеристики інформаційного суспільства окреслюють екзистенціальні онтологічні аспекти соціокультурних процесів, що визначає, перш за все, пріоритетність культурної визначеності діяльності та буття людини, її укоріненості в культурному середовищі та етико-культурного виміру особистісної мотивації діяльності. Тому особлива увага сучасної теоретичної наукової думки зосереджена на індивідуальності та особистості, адже цілісне осмислення людства потребує всебічного погляду на людину, зокрема у соціально-філософському та соціально-економічному аспектах.

Різнібічний аналіз проблематики конвенціональних відносин в суспільстві підтверджує факт, що конвенціональність в соціокультурному просторі має певні особливості становлення і розвитку, а особливо ствердження.

Пропоноване дослідження ґрунтується на діяльнісному підході – соціальній образній діяльності особистості, який дає можливість створити уяву про предмет нашої уваги, цим самим розкриваючи одну із сторін його багатозначності.

Традиційно визначають, що соціальна діяльність є специфічно-людським способом відношення до світу і як, в цілому, «предметна діяльність» вона є процесом, у ході якого людина відтворює і творчо «перетворює» навколишнє та своє «внутрішнє», робить себе діяльним суб'єктом, а освоєне людиною – є об'єктом її діяльності. При цьому характерно, що закономірності людської діяльності, в цілому, мають «некласичні» похідні, а тому її хід не цілком залежить від суб'єкта, його суб'єктивних переваг і типу його особистості. Але що безумовно стало – образна сутність людської діяльності як творчої переробки кожної миті буття, що має різні суб'єктивні похідні фактори.

Достатньо чітко це відображено в уяві про особливості соціального пізнання, яка полягає саме в тому, що необхідно враховувати суб'єктивні фактори цілісної діяльності людини. Однією із особливостей соціального пізнання, за Е. Гідденсом, є те, що в порівнянні з природними об'єктами соціальна діяльність більш складна й мінлива і її неможливо визначити чітко в поняттях. Це виходить із того, що сам характер соціальних процесів не дає точних і однозначних оцінок [1].

Пов'язано це, в першу чергу, із тим, що усі соціальні явища мають певну подвійність, і, з одного боку, вони є об'єктивними витворами й процесами, хоча й створені людиною, а з іншого – вони суб'єктивні, оскільки в них втілюється ідея-задум людини, реалізовується її мета.

Велика кількість людей у суспільстві в результаті взаємодії формує своєрідну рівнодійність їхніх мотивів і цілей – певну конвенціональність. При цьому, дійсність дає цілий спектр можливостей для проявлення особистості: свобода людини в соціумі не в тому, що вона робить, що завгодно, а в тому, що вона має свободу вибору в сфері можливого в рамках певної соціальної системи. Достатньо характерно нове розуміння особистості в контексті синергетичної концепції ХХ – початку ХХІ століття бачення світу, суспільних процесів і явищ, що обґрунтовує модель «інноваційної людини». Вона є такою, що перебуває у стані постійного пошуку, спираючись при цьому не тільки на відповідну мотивацію, але й має здатність і нахил самостійно приймати нестандартні рішення. «Інноваційна людина» – із такого розуміння – розглядає навколишній світ не як сталу, гармонійну структуру, до якої людина може тільки адаптуватись, а як сферу пізнавальної та практичної невизначеності, яка в сприйнятті має вигляд сукупності проблем, які необхідно творчо вирішувати. При цьому, саме творчо-образна винахідливість є архетипом життєдіяльності. Соціально-ціннісний характер даних тверджень обґрунтовує, що нова культура виростає в душах людей – кожної особистості, а не тільки на засадах певних соціальних технологій – соціальних інститутів.

Виходячи із пошуків конвенціональних засад соціального інституту, звертаємося до визначення в соціальній науці поняття інституту (від лат. Institutum – установа, застосування), яке використовується історично разом з римським правом у формі юридичного інституціоналізму, де поняття «інститут» визначало характеристику певного комплексу юридичних норм, які регулювали соціально-правові відносини у певній предметній сфері.

Привернути увагу можливо до того, що в соціальній теорії поняття інституту пов'язується, в першу чергу, з регламентацією соціальних зв'язків та взаємовідносин, позначенням різноманітних та спеціально організованих форм регулювання взаємовідносин та діяльності соціальних суб'єктів.

Соціальний інститут і виникає саме тоді, коли виникає соціальна потреба в усталеності тих чи інших взаємодій та взаємозв'язків, збереження певних спеціалізованих видів соціальної практики.

Звідси походять традиційні уявлення про соціальний інститут, де головною діючою ланкою виступає людина як соціальна істота. Так, по Дж. Ролзу, соціальний інститут є «публічною системою правил, які визначають посаду та становище людини із відповідними правами і обов'язками, владою та недоторканістю тощо» [2, с. 61-62]. Інститути у Н. Смелзера визначені як «сукупність ролей і статусів, що призначені для задоволення певної потреби» [3, с. 79].

В такому розумінні інститути постають такими соціальними утвореннями, які формуються заради використання ресурсів суспільства у формах інтеракцій та з метою задоволення тієї чи іншої соціальної потреби.

Різні типи соціальних зв'язків достатньо чітко окреслюють уявлення про соціальний інститут як перманентну взаємодію суспільства і його членів. У цьому зв'язку Д. Норт пише, що «інститути – це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують повторювані взаємодії між людьми» [4, с. 73]. Доповненням слугує визначення інституту у Т. Веблена як «розповсюдженого способу думки щодо окремих відношень між суспільством і особистістю та окремих функцій, що вони виконують» [5, с. 201-202].

З поняттям «соціального інституту» пов'язується поняття «інституціоналізації». Це процес, який визначає та закріплює соціальні правила і норми, ролі та статуси, приводить їх до системи, здатної діяти в інтересах задоволення певних суспільних потреб, забезпечує передбачувану, схвалену певним соціальним середовищем діяльність людей.

Результатом інституціоналізації є створена необхідна статутно-рольова структура, яка відповідає нормам і правилам взаємовідносин та соціально ухвалена більшість учасників соціального процесу.

Характерно, що чим ширше інституціоналізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство. Зрілість суспільства саме і визначається багатоманітністю соціальних інститутів, їх розвиненістю, здатністю надійно, стійко, професійно задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних груп, суспільство в цілому.

Стійкість соціальних зв'язків, надійність соціальних відносин, визначаючи життєздатність суспільства, налагодженість та регулярність інституційної структури, дають підстави стверджувати, що певна суспільна або особистісна потреба задовольняється на якісному рівні.

В цілому стає очевидним, що соціальні інститути виступають історично сформованими утвореннями, які забезпечують узгодженість і сталість зв'язків та відношень у межах цілісної організації суспільства у зв'язку з потребами соціуму в регулюванні значущих сфер своєї життєдіяльності та підтримки своєї цілісності.

При цьому, важливою рисою інститутів вважають стійкість. Інституційний простір не може легко змінюватися, завдяки чому інститути можуть передаватися наступним поколінням у якості об'єктивно існуючих. Така можливість забезпечується іншою характеристикою інститутів – чітким розподіленням функцій та повноважень кожного із своїх суб'єктів, кожної людини.

Створюючи уяву про соціальну діяльну природу людини, в соціальній філософії при виокремленні людини із системи «людина – суспільство» враховують, що це певна умовність, бо не існує одного без іншого, а гуманістичне, людське начало залишається провідним. А суспільство і існує тільки за умови відтворювальної діяльності людей, завдяки якій вдається долати або втримувати протиріччя між ідеалом та його втіленням, планом і його реалізацією, думкою і вчинком, традицією та новацією в певних рамках, достатніх для забезпечення цілісності суспільства.

Так, на думку П. Сорокіна, це пов'язано із тим, що соціально значимі чинники не є особистими, вони виявляються в усі періоди історії людства. За П. Сорокіним, існують довготривалі періоди, протягом яких проявляються близькі або навіть однакові культурні зразки – види діяльності, думки, тощо. Вони пов'язані з природою людини як істоти, що думає, та істоти, яка відчуває. За умови балансу чуттєвих і раціональних стимулів формуються певні «ідеалістичні культури» [6].

В цьому контексті характерна думка Е. Дюркгейма, що суспільство є особливою духовною реальністю, закони якої відмінні від законів індивідуальної психіки. Кожне суспільство ґрунтується на колективних уявленнях і для цього характерна соціальна солідарність. Якщо, по Е. Дюркгейму, в первісному суспільстві солідарність була «механістичною» то в подальшому вона постає «органічною» обумовленою розподілом праці, тобто соціальними ролями [7].

В такому сенсі соціалізація індивіда постає не тільки як адаптація його до історичної суспільної системи, а і як відношення системи – зі своїми інтересами й потребами. Актуальні події в суспільній системі за П. Штомпою, поєднують у собі діяльність структур та дії суб'єкта (практику) в будь-який момент часу. Вони впливають на структури, модернізуючи або створюючи нову систему відносин, (і на суб'єктів) модифікуючи або формуючи їхні внутрішні властивості / в кожний наступний момент часу. Внаслідок цього створюється модифікований, або новий різновид діяльності з одночасним здійсненням соціальних умов для здійснення практичних дій.

Увагу привертає думка П. Штомпки, що події, які відбуваються внаслідок певної діяльності, знаходять відображення в новій практиці, яка поєднує діяльність нових структур та дію нових суб'єктів. В подальшому, вже нова практика починає аналогічний цикл, який, змінюючи структури та суб'єктів, модифікує діяльність та способи її реалізації, а це стимулює появу наступного модифікованого типу практики. Саме така послідовність, продовжуючись, відтворює зміни в суспільстві, які постійно накопичуються.

Звідси слідує, за П. Штомпою, що конкретний план суспільства є однією із фаз історичної послідовності, продуктом реалізованої діяльності, акумульованої історичної традиції та передумовою для наступної діяльності. Водночас і будь-яка соціальна подія, перебуваючи в потоці історичного часу, як компонент практики, відображає всю попередню історію та є виток майбутньої історії [8].

Наголошуючи на тому, що людська дія пов'язана з усією системою соціальних відносин, Т. Парсонс розробляє поняття «система у відношенні до соціальних явищ і стверджує», що аналізувати структуру соціальної дії можливо на основі системного методу досліджень. Це дає змогу Т. Парсонсу стверджувати, що у соціальній системі постійно перебувають засоби обміну. Під таким обміном можливо розглядати різні стосунки, виходячи із «приватного» характеру їхніх основ, що є перш за все, духовним обміном (духовною діяльністю) людей в суспільстві [9].

Цілісними духовними орієнтирами, на яких ґрунтується суспільно-інституційне життя виступають вироблені етичні ідеали, які суттєво впливають на всі форми діяльності людини в суспільстві, створюючи образ соціальної дії.

Соціальний порядок, – як зазначає в цьому зв'язку Р. Мертон, «підтримується моральною поведінкою його членів, що відбиває підпорядкованість усталеним, хоча, можливо і постійно мінливим культурним зразкам. І лише завдяки тому, що поведінка, як правило, орієнтується на основі цінності суспільства, ми можемо говорити про те, що скупчення людей становить суспільство» [10, с. 256].

Безумовно, що піднесення незалежної та самостійної особистості призводить до певної атомізації та автономізації суспільства, такого «культу» людини, що знає тільки себе. Тоді вже інституції постають для неї інструментом досягнення її власних цілей, а цінності та норми релятивізуються згідно із засобами досягнення певної мети.

Але звертає увагу та обставина, що розуміння особистості тільки як соціального проявлення людини, яке переважало в теоретичній думці тривалий час, наголошує на першості соціального буття і розміщує особистість у межі або виховання, або формування, що створює із людини тільки «будівничий» матеріал для створення особистості.

Гуманізмом з таких позицій вважаються піднесення встановленого як зразок суспільного ідеалу людини – самостійної та самодіяльної особистості, але це занурює людину теоретично і практично в ідею також самостійного та самодіяльного суспільства, яке не враховує інші погляди і вважає себе самодостатнім у своїй автономії.

В повній мірі відтворення, категорія особистості передбачає спрямування людини на саму себе, усвідомлення себе як індивідуальності, як кінцевої причини своїх дій та вчинків.

Особистість прагне цим самим не просто «бути», тобто мати певний онтологічний зміст, – пише Й. Зізіулас, а «вона прагне існувати як конкретна, унікальна і неповторна істота», тобто «як конкретна й унікальна ідентичність» [11, с. 47].

Незважаючи на те, що особистість в змозі взяти на себе відповідальність за свою діяльність та її наслідки, саме власна індивідуальність не може бути усвідомлена без створення спільного з іншими сумісного розмовного, смислового, морально-ціннісного та практично-діяльнісного простору на засадах взаємообумовленої зацікавленості та інтересу. Рух у суспільний простір та знову повернення до себе і народжує особистість.

Як зазначає К. Ясперс, особистість – це є шлях «не тільки існування, уставлене як перебування, але і можливість, що існує в людині у вигляді свободи, виходячи з якої у своєму фактичному діянні, вона вирішує, що вона є» [12, с. 377].

Феномен особистості виявляє не тільки себе, але й висвітлює певний стан суспільства, змушуючи по-іншому дивитися на світ. Спосіб буття особистості дозволяє індивідуальності інтегрувати своє життя, реалізовувати його цілі у суспільних зв'язках, самоідентифікувати і самореалізувати себе у світі.

Світ же об'єднується саме особистісним, а не індивідуальним. Особистість, на відміну від індивідуальності, не є чимось одиничним, що протистоїть спільному. Особистість об'єднує одиничне та спільне, це така індивідуальна унікальність, що виявляє у собі смисл буття всього світу. В контексті дослідження стає очевидним, що інституційні відносини – в їх традиційному означенні – припускають певне відсторонення від індивідуальних характеристик особистостей, де, кожний, у відповідності зі своїм статутом грає визначену роль.

Таким чином, соціальні інститути організують соціальний світ, надають йому зрозумілості, усталеності, певної очікуваності, а також протистоять випадковості, соціальному хаосу. Соціальні інститути надають сенс кожному із видів особистісної діяльності та окремим суспільним фактам і явищам на основі створення цілісного образу соціального життя. Вони структурують соціальний простір у відповідності засобом взаємозв'язків та взаємовідношень соціальних суб'єктів.

Персоналізація соціального інституту означає, що він перестає діяти відповідно до соціальних потреб і встановлених цілей, змінюючи свої функції в залежності від інтересів окремих осіб, їх персональних якостей і властивостей.

Але цілком істинно, що в інституційному просторі кожна людина виконує свою роль як унікальний її виконавець і суспільство існує на основі типовості соціальних практик – їх образній компоненті та завдяки самоособистісного – унікального їх відтворення. Формою, яка дозволяє зрозуміти прояв соціального в індивідуальному являється образ життя, який формується в міру участі людей в подіях історії й повсякденному житті [13].

Особистісна ж історія кожного, організація його внутрішнього світу та свого життя – через образну діяльність, впливаючи на життєву перспективу суспільства та вливаючись в його історію, дає можливість окреслити важливі аспекти і самоідентифікації кожного соціального інституту, із яким пов'язана особистість. Особистість з її соціальним, духовним та практичним розвитком такі якості людини, які через образну діяльність призводять до самореалізації та певної автономії в її соціальному просторі, а цим самим підтверджується теза про унікальність і неповторність кожного елемента соціальної системи.

Висновки. На основі проаналізованого можливо зробити певні узагальнення і висновки:

– Поняття інституту пов'язується з регламентацією соціальних зв'язків та взаємовідносин, позначенням різноманітних та спеціально організованих форм регулювання взаємовідносин та діяльності соціальних суб'єктів.

– Людину з самого народження і протягом всього життя оточують соціальні інститути. Вона діє в інституційному просторі суспільства, який, репрезентуючи себе організованістю, певними правилами, має всі значимі «матриці-образи» спілкування та взаємодії.

– Поєднуючи думки про образну унікальність індивідуальної діяльності, природню необхідність конвенціональних норм із позиціями образу життя людей і образну – вільну – діяльність індивіда, можливо стверджувати у висновку, що історія діяльності особистостей – творчих індивідів – з їх фактичними результатами є кроком до створення цілісної уяви про конвенціональність соціального інституту.

– Конвенціональність соціального інституту проходить через «людський» – особистісний образно-стильовий вимір її діяльності, бо творча особистість є головним елементом її та особливо значимою цінністю.

Перспективи подальших досліджень. Відтворюючи повноцінну уяву про цінність кожної самотності в суспільстві, можливо через її діяльність визначити і відтворити як минуле, сучасне, так і майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гідденс Е. Соціологія / Е. Гідденс. – К., 1999.
2. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. – Новосибірськ, 1995. – 258 с.
3. Смелзер Н. Соціологія / Н. Смелзер: [пер. із англ.]. – М.: Фенікс, 1998.
4. Норт Д. Інститути і економічний ріст: історичне вступ / Д. Норт. – М., 1993.
5. Веблен Т. Теорія праздного класу / Т. Веблен. – М., 1984.
6. Сорокін П. А. Система соціології / П. А. Сорокін. - Т.1. – М., 1993.
7. Дюркгейм Э. Соціологія освіти / Э. Дюркгейм. – М.: ИНТОР, 1996. – 80 с.
8. Штомпка П. Соціологія соціальних змін / П. Штомпка. – М., 1996.
9. Парсон Т. Система сучасних суспільств / Т. Парсон. – М., 1997.
10. Мертон Р. Соціальна теорія і соціальна структура / Р. Мертон: [пер. с. англ.]. – М.: АСТ Хранитель, 2006.
11. Зізіулас Іоан. Буття як спілкування. Дослідження особистості і церкви / Іоан Зізіулас. – К.: Дух і літера, 2006. – 276 с.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
13. Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теорія і історія / Ж. Келле, М. Я. Ковальзон. – М.: Политиздат, 1981.